

Materijalni i sociopsihološki čimbenici (re)konstrukcije lokalnih zajednica nakon ratnih sukoba (prostori posebne državne skrbi)

DRAGUTIN BABIĆ*

Institut za migracije i narodnosti
Zagreb, Hrvatska

Prethodno priopćenje

UDK: 364.46:355

Primljeno: travanj 2004.

Ratni sukobi u Hrvatskoj su rezultirali devastacijom prostora lokalnih zajednica i teškim stradanjima ljudi koji su živjeli u tom socioprostornom ambijentu. Razorenost infrastrukturnih objekata, kuća, stanova, škola, crkava, minirano zemljište, pokradeni i uništeni alati i strojevi, odvedene i nestale životinje učinile su te, uglavnom slabije razvijene ruralne prostore, gotovo nemogućima za obitavanje i egzistiranje ljudi. U ovom radu analiziramo kako nakon rata živi narod na prostorima posebne državne skrbi i koji su sve raspoloživi izvori prihoda stanovnika lokalnih zajednica. Egzistencija većine stanovništva na bivšim ratnim prostorima je svedena na puko preživljavanje. U odnosu na Hrvatsku u cjelini prihodi od rada su manje zastupljeni u ukupnim приходima u većini općina/gradova na prostorima posebne državne skrbi. Najteža je situacija u ruralnim općinama, čiji je gospodarski potencijal vrlo mali, a time i mogućnosti ratnih migranata da vlastitim radom osiguraju egzistenciju sebi i svojoj obitelji. Značajan egzistencijalni izvor je svakako mirovina, koja čini oko petine ukupnih sredstava egzistencije povratnika i useljenika, što je slično hrvatskom prosjeku. Na bivšim ratnim prostorima je utoliko i nešto više onih osoba koje su bez prihoda, što njihovu egzistenciju čini potpuno ovisnom o drugima, kako o ostalim članovima obitelji, humanitarnim organizacijama, državnim institucijama i drugim akterima hrvatskog društva/države.

Ključne riječi: socijalna naknada, prihodi, prostori posebne državne skrbi, lokalne zajednice, županije.

UVOD

Ratni sukobi u Hrvatskoj rezultirali su devastacijom prostora lokalnih zajednica i teškim stradanjima ljudi koji su živjeli u tom socioprostornom ambijentu. Razorenost infrastrukturnih objekata, kuća, stano-

va, škola, crkava, minirano zemljište, pokradeni i uništeni alati i strojevi, odvedene i nestale životinje učinile su te, uglavnom slabije razvijene, ruralne prostore gotovo nemogućima za obitavanje i egzistiranje ljudi. Zaustavljena je socijalistička (polu)-

* Dragutin Babić, Institut za migracije i narodnosti, Trg S. Radića 3, 10 000 Zagreb, Hrvatska, dragobabic@yahoo.com

Dragutin Babić, Institute for Migration and Ethnic Studies, Trg S. Radića 3, 10 000 Zagreb, Croatia, dragobabic@yahoo.com

modernizacija hrvatskog rurisa, a tranzicijski zahvati u socijetalne sfere tog dijela hrvatskog državnog prostora uslijed ratnih sukoba nisu gotovo uopće utjecali na restrukturaciju socijalističkog gospodarstva. Pored teških materijalnih razaranja, bivši ratni prostori su doživjeli i devastaciju socijalne mreže i razaranja tradicionalnih primarnih veza u lokalnim zajednicama poput susjedstva, prijateljstva, kumstva pa ponegdje i bračnih veza, naročito na relaciji Hrvati - Srbi. Uslijedila je faza izbjeglištva/raseljeništa i veliki egzodus civilnog stanovništva, najprije Hrvata, a onda Srba. Rad i zapošljavanje kao izvor egzistencije zamijenili su različiti oblici humanitarne pomoći, a radnoaktivna populacija iz tih područja pretvorena je u skupinu ovisnog stanovništva, čime je stvorena masovna baza za klijentelističke odnose. Klijentelizam označava ovisnost klijenta o patronu (u ovom slučaju različitih vrsta ratnih migranata o "svojim" institucijama), što je zapravo predgrađanski socijalni odnos u kojem dominira neravnopravnost u elementarnom sociopolitičkom statusu i međusobnom odnosu aktera. Osim statusnog pada, na javnoj sceni u ovom segmentu socijalne zbilje prisutna je i teška psihološka trauma, gubitak oslonca u samoidentifikaciji i traženje uporišta u prijeratnom razdoblju. Empirijsko istraživanje ovog autora, provedeno nekoliko tjedana nakon protjerivanja uglavnom Hrvata iz svojih domova (Brodsko-posavska županija), pokazuje veliku zainteresiranost istraživane populacije (raseljene osobe) za razgovor u kojem je jedno od važnijih mjesta zauzimala reminiscencija na vlastiti prijeratni (najčešće socioekonomski) status (Babić, 1999.). U poslijeratnom razdoblju uslijedio je povratak i useljavanje ratnih migranata, što nameće i potrebu (re)konstrukcije lokalnih zajednica i obnove njihovog multietničkog karaktera. Zašto koristimo taj termin i u tom obliku? Razlog je u različitom odnosu prema prostoru i socijalnoj organizaciji prostora

triju skupina ratnih migranata. Dok starosjedilačko stanovništvo (*povratnici Hrvati i povratnici Srbi*) obnavlja zajednice koje su tu egzistirale u prijeratnom razdoblju, doseljeno stanovništvo (*izbjeglice-useljenici*) je u prilici da na ovom prostoru prvi put uspostavlja mrežu primarnih socijalnih odnosa s drugim skupinama. Utoliko bi se termin *rekonstrukcija* u potpunosti mogao koristiti za prve dvije skupine, dok bi za treću adekvatan termin bio *konstrukcija*. Da bismo to izbjegli i korištenjem jednog termina učinili rad praktičnijim, odlučili smo se za termin (*re*)*konstrukcija*, koji svojim sadržajem i specifičnom strukturom obuhvaća oba navedena termina, a time i socijalnu aktivnost na izgradnji lokalnih zajednica pripadnika svih triju skupina ratnih migranata. Useljeno stanovništvo (uglavnom Hrvati iz Bosne i Hercegovine i manji broj iz Vojvodine), najprije u statusu izbjeglica-useljenika, a zatim i hrvatskih državljana, također zauzima marginalnu socioekonomsku poziciju. Problem te skupine je, uz nezaposlenost i ovisnost o tuđoj pomoći, uglavnom neriješen stambeni status. U nedostatku stambenih objekata ta populacija je znatnim dijelom smještena u kućama građana srpske nacionalnosti, što uslijed povratka Srba stvara potencijalno, pa i aktualno konfliktnu situaciju. U najtežoj socijalnoj situaciji se nalaze povratnici Srbi. U toj populaciji se vraćaju znatnim dijelom stariji ljudi, što otežava njihovo uključivanje u društvenu podjelu rada. Uz to, pobuna Srba u tzv. Krajini, jačanje etnonacionalizma kod Hrvata i Srba rezultirali su sociopsihološkim ozračjem bremenitim brojnim predrasudama i stereotipima. Javno mnijenje je još uvijek nesklono srpskoj populaciji koja, uz ukupno veliku nezaposlenost, teže od ostalih nalazi posao. Stigmatizacija Srba je i dalje prisutna, iako u manjem obimu u odnosu na ranije razdoblje, što dodatno opterećuje njihovu reintegraciju u hrvatsko društvo. Slabija mogućnost korištenja humanitarne pomoći, različitih kreditnih linija, pa i su-

djelovanja u obnovi svakako su za njih dodatni socijalni hendikep. Socijalna pomoć u različitim oblicima funkcionira dijelom kao supstitucija prihoda od vlastite djelatnosti i omogućava preživljavanje ratom ugrožene populacije. U ovom radu analiziramo udio socijalne naknade i drugih izvora prihoda, te njihov značaj u procesu (re)konstrukcije lokalnih zajednica nakon ratnih sukoba. Pritom uspoređujemo općine/gradove u četiri županije (Brodsko-posavska, Vukovarsko-srijemska, Sisačko-moslavačka, Šibensko-kninska) u različitim hrvatskim regijama, od Istočne Slavonije, Zapadne Slavonije, Banije i Dalmatinske Zagore s Hrvatskom u cjelini.

PROSTORI POSEBNE DRŽAVNE SKRBI: INSTITUCIONALNO I SOCIOLOŠKO ODREĐENJE

Prostori na kojima se vodio rat razlikuju se prema stupnju devastacije i razorenosti, udaljenosti od granice s drugim državama, ekonomskoj razvijenosti, demografskoj situaciji i drugim pokazateljima. Početkom 2003. godine donesen je *Zakon o područjima posebne državne skrbi* (NN, br. 26/2003.). U Zakonu se utvrđuju područja o kojima Republika Hrvatska posebno skrbi, kao i program mjera i poticaja koji bi trebali pozitivno utjecati na obnovu i razvitak tih prostora. Kako u radu obrađujemo vrste prihoda i socioekonomske prilike ratnih migranata u lokalnim zajednicama na bivšim

ratnim prostorima, u bilješkama na kraju teksta navodimo odredbe (članke) iz *Zakona o područjima posebne državne skrbi*, koje reguliraju pitanja iz toga područja. Za našu temu značajni su članci 3, 4 i 5, pa ih u cijelosti navodimo u prilogu rada. Kako se navodi u članku 3, područja posebne državne skrbi određuju se u tri skupine; prva i druga skupina prema okolnostima nastalim na temelju stanja okupiranosti i posljedica agresije na Republiku Hrvatsku, a treća prema četiri kriterija: kriteriju ekonomske razvijenosti¹, kriteriju strukturnih poteškoća², demografskom kriteriju³ i posebnom kriteriju⁴.

Sociološki pristup prostorima posebne državne skrbi se ogleda prije svega u analizi socijalne zbilje koju čine akteri lokalnih zajednica povezani s regionalnim, državnim, pa i globalnim aktivnostima. I dok je prije rata na tim prostorima prevladavala tehnogospodarska nerazvijenost i socioekonomska inferiornost u odnosu na razvijenije hrvatske regije/destinacije, socijalna umreženost (susjedstvo, prijateljstvo, kumstvo i sl.) je bila (obilježje ruralnih prostora) kompaktnija, a socijalna interakcija i komunikacija intenzivnija i razvijenija u odnosu na bogatije krajeve. Situacija u polju međunacionalnih odnosa, uključujući mreže primarnih socijalnih odnosa Hrvata i Srba, baštinila je uglavnom tradicionalno razvijene obrasce komunikacije i međuetničke tolerancije. Solidarnosni obrasci i mi-

¹ Kriterij ekonomske razvijenosti mjeri se pokazateljima kao što su: dohodak stanovništva, prihodi jedinica lokalne samouprave i sličnim pokazateljima.

² Kriterij strukturnih poteškoća se odnosi na utvrđivanje područja s izrazitim problemima zaposlenosti i nezaposlenosti, industrijskog i poljoprivrednog restrukturiranja, a mjeri se pokazateljima kao što su: zaposlenost i nezaposlenost, posebnim pokazateljima industrijskih, urbanih i ruralnih područja, te drugim dostupnim pokazateljima.

³ Demografski kriterij uključuje područja izrazito nepovoljnih demografskih pokazatelja, a ocjenjuje se sljedećim pokazateljima: gustoća naseljenosti, opće kretanje stanovništva, vitalni indeks, dobna i obrazovna struktura stanovništva i sl.

⁴ Posebni kriterij se primjenjuje na granične općine koje su se promjenom republičke u državnu granicu suočile s dodatnim razvojnim poteškoćama te na općine s miniranim područjem, a koje ne udovoljavaju kriterijima za ulazak u prve dvije skupine područja posebne državne skrbi.

ran suživot tih etničkih skupina prekidan je krvavim i tragičnim ratnim zbivanjima, što je posebno težak epilog imalo u Drugom svjetskom ratu, a onda i u vremenu disolucije bivše jugoslavenske države i ratnih sukoba koji su uslijedili. U višestoljetnoj etničkoj koegzistenciji Hrvata i Srba (i ostalih etničkih/nacionalnih skupina, koje u ovom radu nemaju veću analitičku važnost) sukobi u lokalnim zajednicama su najčešće uneseni izvana, a nisu bili dio samog socijalnog habitusa tih komunalnih tvorevina. Utoliko je, i pored ogromnih materijalnih šteta, najteža posljedica rata upravo razorno kidanje mreža primarnih socijalnih odnosa, naročito onih koje su činili Hrvati i Srbi. Kako je cjelokupna regeneracija lokalnih zajednica (od infrastrukture do sociopsihološkog ozračja) bez državne intervencije gotovo Sizifov posao, institucionalna regulacija poslijeratne obnove dobila je svoje zaokruženje u državnoj brizi/stimulaciji za aktore (od institucionalnih i grupnih do individualnih) na prostorima posebne državne skrbi. Skrb o nekome/nečemu, uz naglasak na posebnu, indicira na neuralgični (u ovom slučaju socioprostorni) sindrom, za čije razrješenje nisu dovoljni njegovi vlastiti (primijenjeno: na razini lokalnih zajednica) resursi. Za njihovu obnovu i razvoj nužno je aktivirati programe i financijsko-tehnološke potencijale cjelokupne društvene zajednice/države. Po čemu se ovi prostori mogu grupirati u slične socioprostorne cjeline i u čemu nalazimo *diferentiu specificu* u odnosu na ostale lokalitete unutar državnopravnog okvira Hrvatske? Najvažnija razlika proizlazi iz perifernog obilježja tih lokalnih zajednica. Pritom rubni (periferni) prostor nije uvijek teritorijalno kodiran i ne označava nužno granične dijelove države, već se perifernost odnosi na njihovu socioekonomsku, tehnološku, kulturnu i ukupnu razvojnu inferiornost. Prostori zahvaćeni ratom (bivši okupirani prostori) su periferija periferije i najveći problem u (post)modernizacijskim tijekovima unutar

hrvatskog društva. Periferije su pritom nemoćne da se same pokrenu, jer su to prostori «male socijalne gustoće zbivanja, što pak ima za posljedicu relativno nizak stupanj ukupne socijalne energije» (Lay, 1998.:15), što indicira da se na periferijama ne mogu zbivati velike i brze promjene, naročito bez intervencije izvanlokalnih aktera. Lokalne zajednice imaju nekoliko temeljnih obilježja i njihova obnova uključuje povezivanje u sklad svih tih odrednica i njihovo uzajamno međudjelovanje. Koji su to elementi? Najznačajnije od njih u knjizi *Lokalna zajednica* navodi E. Pusić, koristeći definicije lokalnih zajednica više autora i sažimajući ih u vlastitu definiciju, u kojoj dominiraju četiri bitna elementa: *ljudi, prostor, potrebe i djelatnosti* kojima se zadovoljavaju potrebe ljudi (Pusić, 1963.:19). U razdoblju mira na prostorima posebne državne skrbi predstoji aktiviranje svih ljudskih resursa koji tu obitavaju, zatim organizacija i institucionalno premrežavanje prostora da bi aktivnošću i zajedničkim radom akteri tih zajednica rješavali egzistencijalne probleme, realizirali vlastite interese, a sve u cilju zadovoljavanja potreba stanovnika lokalnih zajednica.

(RE)KONSTRUKCIJA LOKALNIH ZAJEDNICA NAKON RATNIH SUKOBA

Nakon završetka rata uslijedio je masovni povratak različitih skupina ratnih migranata na bivše ratne prostore. Hrvatske vlasti na različitim razinama, od državne, županijske do gradskih i općinskih, načini-le su programe povratka/useljavanja izbjeglica i raseljenih osoba. Povratak ima više aspekata, od političkog, institucionalnog, gospodarskog, socijalnog do kulturnog i psihološkog. Iako su problemi u svim segmentima socijetalne zbilje vrlo teški, ističemo sociopsihološki ambijent u kojem se povratak događa kao izuzetno opterećavajući za obnovu lokalnih zajednica i

suživota svih skupina stanovništva u njima. Ratni sukobi su rezultirali fragmentacijom socijalnog tkiva na mikrorazini, u čijem je temelju različit odnos prema procesu osamostaljenja hrvatske države. Pobunom Srba protiv hrvatske države, stvaranjem tzv. SAO Krajine i protjerivanjem civilnog nersrpskog stanovništva razorene su mreže primarnih socijalnih odnosa na lokalnoj razini. Susjedstvo, prijateljstvo, kumstvo, pa ponegdje i bračne veze na relaciji Hrvati - Srbi znatno su narušeni ili potpuno razoreni. U poslijeratnom razdoblju upravo se sociopsihološka razina povratka doima kao izrazito neuralgična i teško rješiva. Ozračje u kojem je reminiscencija na rat sa svim njegovim posljedicama (ubijeni, ranjeni, nestali, porušena infrastruktura, kuće, crkve, itd.) još itekako prisutna, postavlja se pitanje je li uopće moguć suživot Hrvata i Srba? Ako jest, što treba učiniti da bi se rekonstruirala mreža primarnih socijalnih odnosa i obnovio/uspostavio suživot između Hrvata i Srba i ostalog stanovništva na tim prostorima? Povratak nije samo puko mehaničko gomilanje ljudi na nekom prostoru. Pitanje povratka upućuje na problem zajednice i obnovu mikrosocijalnog tkiva u lokalnim zajednicama. Pritom u prvim poslijeratnim godinama institucionalna razina ima najveći značaj, naročito u slučaju povratnika Srba. Pripadnici te skupine očekuju punu sigurnost koju može pružiti država na svim razinama, dok se od povratnika Srba očekuje lojalan odnos prema institucijama hrvatske države. Ukoliko se očekivane pretpostavke i ostvare, povratak će iz procesa koji je u početku obilježen dominacijom kvantitativnih pokazatelja postupno rezultirati obnovom svih aspekata suživota i kvalitetnom mrežom mikrosocijalnih odnosa u lokalnim zajednicama. U tome se mogu razlikovati materijalni i sociopsihološki čimbenici u (re)konstrukciji lokalnih zajednica i obnovi/uspostavi suživota, naročito u polju socijalne interakcije i komunikacije između Hrvata i Srba.

Materijalni čimbenici

Ruralne lokalne zajednice čine veliku većinu naselja na bivšim ratnim i donedavno okupiranim prostorima. Temelj njihovog povezivanja bili su seoski poslovi (sjetva, žetva, berba, kopanje, oranje) i običaji (kirvaj, sijelo, prelo, kolo). Stoga će i prilikom njihove obnove praktična razina odnosa između njezinih stanovnika imati odlučujući značaj. Nije realno očekivati da Hrvati i Srbi socijalnu interakciju počnu sa senzibilnijim oblicima zbližavanja (prijateljstvo, bračne veze, kumstvo i sl.), nego takvim oživljavanjem zajednice u čijim temeljima su elementarni materijalni čimbenici kao što su pomoć u radu, trgovina, posudba alata, obnova porušene infrastrukture i sl. Kao primjere navodimo nekoliko projekata koji imaju za cilj rekonstrukciju lokalnih zajednica i obnovu mreže primarnih socijalnih odnosa između Hrvata i Srba. U zapadnom dijelu Brodsko-posavske županije, općina Gornji Bogičevci i IRC (Komitet za međunarodnu pomoć) sklopili su sporazum pod nazivom *Projekt oživljavanja zajednice*, "težak" 212.000 US\$. Općina se obvezuje vratiti Srbima povratnicima 10 kuća i još dodatno 20 kuća u roku jedne godine. Kakva je namjena pomoći? Od ukupne svote 60.000 \$ predviđeno je za razvoj gospodarstva općine. Ostali dio se namjenjuje za popravak kuća, nabavu strojeva, registriranje obrta i humanitarnu pomoć. Nakon provedbe ovog projekta nizozemska vlada nudi novi projekt od 77.000 \$. U susjednoj općini Okučani lokalna vlast je osigurala 5000 m² po cijeni od 2 kune za m². Na tom prostoru predviđena je izgradnja tržnice, silosa, mlinova, poljoprivredne ljekarne i još nekih gospodarskih objekata. Općina Okučani plaća svim učenicima po jedan obrok dnevno u okviru školske prehrane. U okviru programa pomoći prostorima od posebne državne skrbi navodimo i mjere Vlade Republike Hrvatske. U programu kreditiranja predviđeno je kreditiranje malog i srednjeg poduzetništva, a kod

kredita kao glavni problem se pojavljuju neriješeni imovinsko-pravni odnosi. Dio useljenika (izbjeglice useljenici iz Bosne i Hercegovine i Vojvodine) se nalazi u tuđim kućama, a dio povratnika Srba se ne može vratiti u vlastite stambene objekte, što onemogućuje potencijalne tražitelje kredita u korištenju hipoteke za njegovo dobivanje. Kreditni program nudi i HBOR (Hrvatska banka za obnovu i razvoj) i to za samozapošljavanje u iznosu od 100.000 kuna, a obično se od tog novca zaposle dvije osobe. Rok vraćanja kredita je 7 godina sa početkom od 1 do 3 godine, uz kamatnu stopu od 5%. Uz ove, još neki inozemni programi namijenjeni su obnovi lokalnih zajednica i osiguranju egzistencije povratnicima i useljenicima na bivšim ratnim prostorima. Tako je u okviru CEB-a (kreditni Razvojne banke Vijeća Europe) odobreno 30 milijuna € s namjenom obnove infrastrukture na tim prostorima. Tu je i CARDS program EU koji donosi 80 milijuna €, te USAID, američka pomoć kao potpora povratu imovine od ukupno 35 milijuna \$. Važnu ulogu u osposobljavanju i regeneraciji gospodarstva na tim prostorima ima i razminiranje. Troškovi razminiranja do sada iznose 10 milijardi kuna, od toga je iz izvora međunarodne pomoći dobiveno oko 200 milijuna kuna, dok je ostalo uglavnom realizirano iz državnog proračuna Hrvatske. Osim tih poticajnih momenata materijalni čimbenici imaju i ograničavajuću funkciju u saniranju posljedica ratnih sukoba i regeneraciji mreže primarnih socijalnih odnosa između različitih skupina ratnih migranata u lokalnim zajednicama. Tako je posebno problematičan imovinsko-pravni aspekt povratka. Ukupno je bilo zauzeto na bivšim ratnim prostorima oko 20.000 stambenih objekata.

Od toga je više od polovice vraćeno, a 2002. godine ostalo je oko 9000 objekata, da bi u svibnju 2003. ostalo još 7000 objekata koje treba vratiti vlasnicima. Agencija za promet nekretninama kupuje kuće od onih osoba (uglavnom srpske nacionalnosti) koji se ne namjeravaju vratiti u Hrvatsku. Otkupljeni objekti su u funkciji zbrinjavanja osoba koje se useljavaju u Hrvatsku (uglavnom ratni migranti iz Vojvodine i Bosne i Hercegovine).

Sociopsihološki čimbenici

Socijalni odnosi između skupina i pojedinaca mogu biti i jesu vrlo raznoliki, od vrlo bliskih, kooperativnih, srdačnih i tolerantnih do onih koji uključuju indiferecentnost, netrpeljivost, pa i različite vrste sukoba, sve do oružanih. Kako rat i oružani sukobi nisu pogodni za istraživanja, mjerenje socijalne distance se obavlja u mirnodopskom razdoblju.⁵ Pojam socijalne distance ili odstojanja "označavali bi prema tome, jedan kontinuum koji ide od intimnih i toplih odnosa preko ravnodušnih do neprijateljskih" (Supek, 1981.:273). Mjerenje etničke distance između Hrvata i Srba provedeno je neposredno pred sam rat u Hrvatskoj.⁶ Najava promjene političkog konteksta, naročito eskalacija srpskog nacionalizma nakon 1987. godine i uspona Miloševića, kao i jačanje hrvatskog nacionalizma, inicirali su i moguće promjene u međuetničkim odnosima, posebno Hrvata i Srba. Etnos je uskoro upotrijebljen kao masovna baza za političku mobilizaciju, a u javni život kao vrednota uveden je nacionalizam umjesto internacionalizma (Katunarić, 1991.). Takav rasplet događanja pogodovat će nastanku i razvitku autoritarnog, a ne

⁵ Prva i najpoznatija ljestvica za mjerenje socijalne distance je Bogardusova, a prvo takvo mjerenje je obavljeno 1925. godine. Rezultati istraživanja su objavljeni u Bostonu 1928., a istraživana je povezanost imigracije i rasnih stavova u SAD.

⁶ Ispitivanje etničke distance u Hrvatskoj provedeno je pred kraj 1989. godine u organizaciji Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.

demokratskog sustava. Umjesto strpljivosti i procedure, racionalnog pristupa i tolerancije, u javni život je uključeno mnoštvo emocionalnih i afektivnih obrazaca s ciljem ukidanja ili barem minimiziranja demokratskih instrumenata i uspostavljanja direktne veze vodstva i pripadnika određenog ciljanog etnosa. Iako postoje elementi demokratskog sustava, sve "dok traju etnonacionalni sukobi i opasnost od rata etnopolitička mobilizacija i autoritarno političko vodstvo imaju prednost pred pluralnom demokracijom" (Katunarić, 1991.:131). Demokratski procesi krajem 1989. i 1990. godine i njihovi često tek rudimentarni oblici u prvi plan nisu "izbacili" pitanja ljudskih prava, sloboda, ekonomije, nego uređenje Jugoslavije. Kako je za nositelje etnopolitičke mobilizacije pozivanje na razne deklaracije o ljudskim pravima i suviše racionalan čin, političke elite su, uz legitimno postavljanje pitanja o mogućem preustroju države, svjesno aktivirale elemente povijesne baštine u pojednostavljenoj interpretaciji, koja postaje generator predrasuda i stereotipa o onima drugima/drugačijima. Predrasuda se može definirati kao "oblik društvene anti(sim)patije koja se očituje u pogrešnoj i neprihvatljivoj generalizaciji i pristranom vrednovanju pripadnika drugih društvenih grupa, a koja počiva na dinamici grupnog uključivanja i isključivanja sa tendencijom ka regresiji u primitivne oblike agresivnosti u slučaju porasta međugrupnih napetosti. Ova tendencija ka regresiji je pravilo kod etničkih predrasuda" (Supek, 1992.:64). Djelovanje pod utjecajem predrasuda slijedi dinamiku u kontinuumu od blažih oblika pa sve do ubojstava pripadnika drugih etničkih skupina. U procesu raspada druge Jugoslavije na sceni su bili svi navedeni učinci djelovanja predrasuda, od aktiviranja negativnih *ressantimana* o drugim etničkim skupinama, isticanja njihove inferiornosti i vlastite superiornosti do izbjegavanja komunikacije s nepripadnicima, da bi najprije pojedinačno, a onda grupno uslijedile repre-

salije prema pripadnicima drugih skupina. Generator takvih akcija krajem osamdesetih godina 20. stoljeća je srpski nacionalizam, a paradigmatičan primjer aktiviranja predrasuda je Memorandum SANU. Ni druge sredine nisu ostale pasivne u iniciranju predrasuda u cilju etnopolitičke mobilizacije. U Hrvatskoj se, kao brana srpskim teritorijalnim pretenzijama, aktiviraju političke stranke i građani u cilju obrane Hrvatske. Uz te legitimne aktivnosti u nekim su segmentima prisutne nacionalističke interpretacije i aktivnosti koje su pridonijele razaranju socijalnog tkiva u lokalnim zajednicama. Problemi u socijalnoj interakciji i komunikaciji Hrvata i Srba nakon rata su još uvijek vrlo veliki, proces prevladavanja stereotipa i predrasuda je u samom početku, ali je proces počeo ići uzlaznom linijom. Da bi se rekonstruirale lokalne zajednice u poslijeratnom razdoblju, potreban je barem minimalni konsenzus o temeljima zajedništva i suradnje. Navodimo i neke praktične aktivnosti koje su inicirane u svrhu prevladavanja teškog sociopsihološkog ozračja i reminiscencija na ratne sukobe i uspostavljanja multietničke koegzistencije u lokalnim zajednicama na bivšim ratnim prostorima. U Pakracu je 1996. godine počeo s radom projekt *Povratak i obnova povjerenja* uz podršku dviju zaklada: Die Schwelle Foundation iz Bremena (Njemačka) i HEKS-a iz Švicarske. Obnova suživota je počela u dvije ulice podjele gdje su se vodile borbe 1991. godine. U prvoj fazi su krenule s radom tri radionice za odraslu populaciju uz sljedeće aktivnosti: rad na povjerenju, dijalog Hrvata i Srba, praktične inicijative kao što su nabavka plastenika, tečaj šivanja za žene, nabava alata, motornih pila i sl. U drugoj fazi su ciljevi bili: zakonska pomoć akterima, stvaranje komunikacije, psihosocijalna podrška, program ekonomske pomoći, tečajevi šivanja i krojački tečajevi i sl. U aktivnostima radionica je sudjelovao 191 sudionik. U Baranji je također 1996. godine počeo projekt pod nazivom *Zajednička klu-*

pa, pod nadzorom Centra za mir, nenasilje i ljudska prava, Osijek. Ideja je utemeljena na slavonskobaranjskoj tradiciji razgovora ljudi na klupama ispred kuća pred večer nakon obavljenih seoskih poslova. To je i nastavak projekta *The meeting house*, koji je započeo UN, koji je na neutralnom terenu u Mađarskoj organizirao susrete članova obitelji iz različitih područja. Projekt je posredovao sretanje susjeda, prijatelja, kolega različitih nacionalnosti, a aktivnosti su raspoređene u 9 radionica s oko 180 sudionika. Obradivane su teme: iskustva u ratu, strah, ljutnja, razlike, predrasude i sl., a suskus svega se može sažeti u razvijanje komunikacijskih vještina i upoznavanje s načinima razrješavanja konflikta. Koja su postignuća tih projekata? Rezultati su, gledano izvana, skromni. Ljudi su se teško otvarali i s dosta muke pričali o ratu i ratnim događanjima. Ipak, forumi radionica su ratnim stradalnicima pružili socijalnu okolinu bez prijetnji i alternativu etničkoj mržnji, predrasudama i različitim oblicima stigmatizacije. Proces traženja zajedništva u poslijeratnom razdo-

blju je počeo, istina vrlo oprezno i malim koracima. Jedan od važnijih razloga takvih efekata pomirenja je u karakteru ratnih sukoba. Sukob, a onda i rat, svoje izvorište nije imao u lokalnim zajednicama, već je posljedica etnopolitičke mobilizacije lokalnog stanovništva u sukobu oko suvereniteta na teritoriju bivše jugoslavenske države. Nakon rata će se stoga, iako zbog teških ratnih trauma ne u kratkom roku, postupno obnavljati i uspostavljati mreža primarnih socijalnih odnosa (susjedstvo, prijateljstvo, kumstvo i sl.) između svih stanovnika lokalnih zajednica, a time i u polju socijalne interakcije Hrvata i Srba.

UDIO SOCIJALNE NAKNADE U UKUPNIM PRIHODIMA STANOVNIŠTVA I ZNAČAJ VRSTE PRIHODA ZA REKONSTRUKCIJU LOKALNIH ZAJEDNICA

Sredstva egzistencije ljudi na nekom prostoru u korelaciji su sa gospodarskom

Tablica 1.

Oblici prihoda u općinama/gradovima u Brodsko-posavskoj županiji na prostorima posebne državne skrbi⁷

Općine/ gradov	Broj sta- novnika	Prihodi od rada	Prihodi od rada u kombinaciji s drugim izvorima	Samo mirovina	Mirovina i ostali prihodi	Samo socijalna naknada	Samo prihodi od imovine	Ostali prihodi	Bez prihoda	Nepo- znato
Gornji Bogičevc	2.319 100,00%	493 21,26%	165 7,11%	366 15,78%	16 0,69%	230 9,92%	3 0,13%	39 1,69%	947 40,84%	60 2,59%
Dragali	1.282 100,00%	296 23,09%	92 7,17%	285 22,23%	20 1,56%	62 4,84%	2 0,16%	59 4,60%	401 31,28%	65 5,07%
Okučani	4.224 100,00%	671 15,89%	78 1,85%	694 16,43%	60 1,42%	481 11,39%	- -	75 1,78%	1.991 47,14%	174 4,12%
Stara Gradiška	1.717 100,00%	372 21,67%	66 3,84%	313 18,23%	18 1,05%	171 9,96%	- -	20 1,17%	711 41,41%	46 2,68%
Svega	9.542 100,00%	1.832 20,47%	401 4,91%	1.658 18,16%	114 1,18%	744 9,01%	5 0,29%	193 2,61%	4.050 40,11%	345 3,61%

Izvor: Popis stanovništva 2001., Zagreb, Državni zavod za statistiku, 2002.

⁷ Navodimo za usporedbu udio pojedinih izvora sredstava egzistencije za županiju i Hrvatsku u cjelini, redom:

razvijenošću prostora, obrazovnom strukturom stanovništva, udjelom primarnih, sekundarnih, tercijarnih pa i kvartarnih aktivnosti u podjeli rada, a u slučaju Hrvatske i s posljedicama ratnih sukoba. Prihodi od rada su pokazatelj "zdravlja" nekog društva i ukoliko se oni smanjuju ispod određene razine, u društvu se povećava korpus ovisnog stanovništva. Rat je sa svim posljedicama koje ga prate smanjio udio prihoda od rada u Hrvatskoj, a posebno na bivšim ratnim i donedavno okupiranim prostorima. Osim prihoda od rada, stanovništvo svoju egzistenciju rješava mirovinom, prihodima od rada u kombinaciji s drugim prihodima, prihodima od imovine, a skupine ovisnog stanovništva (među kojima značajan udio imaju ratni migranti) primaju socijalnu naknadu koja im omogućuje tek elementarno preživljavanje. Kakva je situacija s oblicima prihoda u četiri općine zapadnog dijela Brodsko-posavske županije?

Što pokazuju podaci za četiri "ratne" općine u zapadnom dijelu Brodsko-posavske županije? *Prihodi od rada* čine petinu svih sredstava za egzistenciju populacije koja obitava u lokalnim zajednicama ovih općina. U odnosu na Hrvatsku u cjelini umanjen je udio, a time i značaj prihoda od rada za egzistenciju lokalnog stanovništva. Ukupna ratna devastacija, prestanak proi-

zvodnje, porušeni gospodarski i infrastrukturni objekti, pokradeni alat, razrušene mreže primarnih socijalnih odnosa i novouseljeno stanovništvo čine splet elemenata pomoću kojih se može objasniti relativno nizak udio prihoda od rada među izvorima egzistencije aktera lokalnih zajednica. Situacija s Hrvatskom u cjelini također ukazuje na tranzicijski sindrom, koji se na fenomenološkoj razini pokazuje kao apatija, razočaranost, beznade i siromaštvo, a na strukturalnoj kao politički kapitalizam nasuprot poduzetničkom (Županov, 2002.) sa svim popratnim posljedicama. Najvažnije obilježje političkog kapitalizma manifestirano je u "nepodnošljivoj lakoći" dolaženja do kapitala, linijom političkih poznanstava, "namještanja" kreditnih linija i favoriziranja pripadnika vladajućeg političkog establišmenta, njihovih prijatelja ili srodnika. Unutar promatranih općina najmanji udio prihoda od rada ostvaruje se u općini Okučani. Prije rata je tu bilo izrazito zastupljeno stanovništvo srpske nacionalnosti (83,3%, Popis 1991.), da bi nakon ratnih operacija hrvatske vojske 1995. godine ("Bljesak") došlo do egzodusa najvećeg dijela Srba sa ovog prostora⁸. Nakon završetka rata uslijedio je povratak najprije Hrvata⁹, a nešto kasnije i Srba. Dok se stanovništvo hrvatske nacionalnosti¹⁰ vratilo gotovo u potpu-

Županija: prihodi od rada 27,63%, prihodi od rada u kombinaciji s drugim izvorima 3,62%, samo mirovina 17,78%, mirovina i ostali prihodi 0,75%, samo socijalna naknada 3,47%, samo prihodi od imovine 0,17%, ostali prihodi 1,85%, bez prihoda 42,62%, nepoznato 2,11%.

Hrvatska: prihodi od rada 33,67%, prihodi od rada u kombinaciji s drugim izvorima 2,71%, samo mirovina 20,75%, mirovina i ostali prihodi 0,78%, samo socijalna naknada 2,26%, samo prihodi od imovine 1,81%, ostali prihodi 1,81% bez prihoda 35,75%, nepoznato 1,99%.

⁸ Po našim saznanjima u Srpskoj autonomnoj oblasti Zapadna Slavonija, na prostoru četiriju istraživanih općina ostalo je vrlo malo Hrvata nakon 1991. godine, vjerojatno samo dio onih koji su bili u bračnim zajednicama sa Srbima. Kako je na tom prostoru bilo 3.399 Hrvata, a ukupno je iz bivše općine Nova Gradiška u izbjeglištvu/raseljeništvu bilo 4.393 osobe, od čega u istoj općini 2.236, a u drugim općinama 2.157 osoba, uz manji broj u inozemstvu, evidentno je da se u toj brojeci (s obzirom na lokaciju ratnih sukoba) nalazi najveći dio Hrvata sa toga prostora. Po procjeni Centra za socijalnu skrb Nova Gradiška, nakon vojno-redarstvene operacije "Bljesak" na tom prostoru je ostalo oko 500 Srba od ukupno 9.090, koliko ih je bilo po popisu iz 1991. godine.

⁹ Prema Izvješću Vladinog ureda za prognanike i izbjeglice od 9.3.1993. u Brodsko-posavskoj županiji je bilo 1992. 10.826 raseljenih osoba (u državnoj terminologiji: prognanici).

¹⁰ Među povratnicima nakon vojno-redarstvene operacije "Bljesak" bilo je i osoba koje se nisu nacionalno izjašnjavale kao Hrvati, kao što i među kasnijim povratnicima iz Hrvatskog podunavlja ili Srbije ima i ne-Srba, ali to su brojčano zanemarivi udjeli, koji ne mogu znatnije utjecati na "karakter" tih dviju skupina povratnika.

Tablica 2.

Oblici prihoda u općinama/gradovima u Vukovarsko-srijemskoj županiji na prostorima posebne državne skrbi¹¹

Općine/ gradovi	Broj sta- novnika	Prihodi od rada	Prihodi od rada u kombi- naciji s drugim izvorima	Samo mirovina	Mirovina i ostali prihodi	Samo socijalna nakna- da	Samo prihodi od imo- vine	Ostali prihodi	Bez prihoda	Nepo- znato
Ilok	8.351 100,00%	2.272 27,21%	303 3,63%	1.623 19,43%	69 0,83%	401 4,80%	28 0,34%	167 2,00%	3.348 40,09%	140 1,68%
Vinkovci	35.912 100,00%	11.264 31,37%	630 1,75%	7.170 19,97%	267 0,74%	826 2,30%	78 0,22%	607 1,69%	14.666 40,84%	404 1,12%
Vukovar	31.670 100,00%	7.368 23,26%	584 1,85%	8.638 27,42%	433 1,37%	1.661 5,24%	50 0,16%	749 2,37%	11.701 36,95%	441 1,39%
Bogdanovci	2.366 100,00%	723 30,56%	156 6,60%	247 10,44%	89 3,76%	116 4,90%	5 0,21%	64 2,70%	926 39,14%	40 1,69%
Borovo	5.360 100,00%	1.471 27,44%	91 1,70%	1.053 19,65%	9 0,17%	186 3,47%	13 0,24%	105 1,96%	2.381 44,42%	51 0,95%
Lovas	1.579 100,00%	442 27,99%	49 3,11%	393 24,89%	21 1,33%	54 3,42%	8 0,51%	32 2,03%	567 35,91%	13 0,82%
Markušica	3.053 100,00%	903 29,58%	219 7,17%	423 13,86%	43 1,41%	109 3,57%	6 0,20%	116 3,80%	1.122 36,75%	112 3,67%
Negoslavci	1.466 100,00%	566 38,61%	55 3,75%	213 14,53%	12 0,82%	7 0,48%	4 0,27%	5 0,34%	469 31,99%	135 9,21%
Nijemci	5.998 100,00%	1.697 28,29%	122 2,04%	1.019 16,99%	43 0,72%	206 3,43%	23 0,38%	140 2,33%	2.695 44,93%	53 0,88%
Nuštar	5.862 100,00%	1.496 25,52%	144 2,45%	1.063 18,13%	130 2,21%	187 3,19%	20 0,34%	173 2,95%	2.587 44,13%	62 1,06%
St. Jankovci	5.216 100,00%	1.385 26,55%	167 3,20%	821 15,74%	68 1,30%	255 4,89%	28 0,54%	89 1,71%	2.322 44,52%	81 1,55%
Tompojevci	1.999 100,00%	498 24,91%	77 3,85%	361 18,06%	13 0,65%	135 6,75%	67 3,35%	87 4,35%	735 36,77%	26 1,30%
Tordinci	2.251 100,00%	708 31,45%	123 5,46%	318 14,13%	49 2,18%	36 1,60%	11 0,49%	21 0,94%	952 42,29%	33 1,47%
Tovarnik	3.335 100,00%	863 25,88%	219 6,57%	450 13,49%	53 1,59%	117 3,51%	5 0,15%	83 2,49%	1.446 43,36%	99 2,97%
Trpinja	6.466 100,00%	1.914 29,60%	179 2,77%	894 13,83%	27 0,42%	159 2,46%	84 1,30%	114 1,76%	3.026 46,80%	69 1,07%
Svega	120.883 100,00%	33.370 27,73%	3.118 2,61%	24.686 20,05%	1.326 1,08%	4.455 3,45%	430 0,32%	2.492 2,05%	49.237 41,28%	1.769 1,43%

Izvor: Popis stanovništva 2001., Zagreb, Državni zavod za statistiku, 2002.

¹¹ Županija: prihodi od rada 27,88%, prihodi od rada u kombinaciji s drugim izvorima 2,67%, samo mirovina 18,00%, mirovina i ostali prihodi 1,03%, samo socijalna naknada 3,13%, samo prihodi od imovine 0,38%, ostali prihodi 2,1%, bez prihoda 43,31%, nepoznato 1,48%.

Hrvatska: prihodi od rada 33,67%, prihodi od rada u kombinaciji s drugim izvorima 2,71%, samo mirovina 20,75%, mirovina i ostali prihodi 0,78%, samo socijalna naknada 2,26%, samo prihodi od imovine 1,81%, ostali prihodi 1,81% bez prihoda 35,75%, nepoznato 1,99%.

nosti, povratak Srba je znatno manji, što je pridonijelo izrazitom strukturalnom poremećaju nacionalne zastupljenosti Hrvata i Srba u poslijeratnom razdoblju. I Hrvati i Srbi su statusno u marginalnoj socioekonomskoj poziciji, koju čine velika nezaposlenost, nepovoljna dobna struktura (više kod Srba), dezintegriranost iz mreža primarnih socijalnih odnosa unutar lokalnih zajednica (također veći problem za povratnike Srbe), nedostatak alata i stoke, slab pristup gospodarskim resursima, kreditima i drugi problemi. Stoga se može zaključiti da je upravo veći udio Srba u općini Okučani u odnosu na ostale tri općine, ukupno težak socioekonomski status i sociopsihološko ozračje (stigmatizacija pripadnika ove skupine) pridonose, među ostalim činiteljima, manjem udjelu prihoda od rada u ukupnim приходima stanovništva. Prihodi od rada u *kombinaciji s drugim приходima* su zastupljeniji među izvorima prihoda stanovništva na bivšim ratnim prostorima. Socijalna situacija većine stanovništva je teška i utoliko povratnici i useljenici kombiniraju prihode od rada s izvorima koji dolaze kao humanitarna pomoć, donacije ili su rezultat aktivnosti stanovnika (trgovina, rad u "fušu" i sl.). Različito "snalaženje" funkcionira kao nezaobilazna supstitucija radnofunkcionalne integracije, što na individualnoj razini izaziva frustracije i apatiju, a na kolektivnoj se manifestira kao anomija, solidarnosni vakuum i poremećena socijalna interakcija, naročito u polju međusobnih odnosa Hrvata i Srba. Izlazak iz tog stanja je moguć uz promjenu trenda: umjesto humanitarne pomoći i socijalnih naknada na prostorima posebne državne skrbi neophodno je reaktivirati gospodarsku aktivnost i omogućiti stanovnicima bavljenje djelatnostima koje će im omogućiti svakodnevnu egzistenciju. *Mirovina* je slično zastupljena među izvorima prihoda kod opće populacije i stanovnika lokalnih jedinica zapadnog dijela Brodsko-posavske županije, dok se razlika javlja u socijalnoj naknadi. Tako je

svega 2,26% stanovnika Hrvatske navelo socijalnu naknadu kao isključivi izvor egzistencije, dok je na promatranom prostoru socijalna naknada gotovo pet puta zastupljenija. U općini Okučani je *socijalna naknada* najzastupljenija, što korespondira u obrnutoj razmjeri sa zastupljenošću prihoda od rada, koji su najmanje zastupljeni upravo u toj općini. Shodno već navedenim pokazateljima u ovoj analizi, više je osoba *bez prihoda* na ovim bivšim ratnim prostorima u odnosu na hrvatsku situaciju u cjelini.

Kojim sve приходima osiguravaju egzistenciju stanovnici ratom izrazito pogođene Vukovarsko-srijemske županije?

Vukovarsko-srijemska županija je, zbog neposrednog dodira na granici sa Srbijom i značajnog udjela Srba (posebno u gradu Vukovaru) bila izrazito na "udaru" srpskih osvajačkih postrojbi, kako različitih paravojski, tako i JNA¹². Naročito je devastiran i razoren grad Vukovar, a veliki dio područja ove županije je proglašeno prostorom posebne državne skrbi. Za razliku od znatnog dijela ratnih prostora u Hrvatskoj, Vukovarsko-srijemska županija je prije rata 1991.-1995. bila razvijeno hrvatsko područje. Stoga se nameće pitanje koliko je svaki od ovih čimbenika (veliko ratno razaranja, prijeratna razvijenost) utjecao na razmjernu zastupljenost različitih izvora sredstava egzistencije na ovom prostoru i ima li većih razlika u odnosu na druge promatrane županije u ovom radu, kao i u odnosu na Hrvatsku u cjelini? *Prihodi od rada* su nešto manje zastupljeni u odnosu na hrvatski prosjek, ali imaju izrazitiji udio u ukupnim приходima nego što je to slučaj s promatranim općinama u Brodsko-posavskoj županiji. Razlozi leže u činjenici da su bivši ratni prostori u Vukovarsko-srijemskoj županiji bili i na razini Hrvatske razvijeniji prostori. Njihov ukupni gospodarski potencijal, kako prijeratni, tako i poslijeratni, svakako je znatno veći od onoga u četiri ruralne općine zapadnog dijela Brodsko-posavske

županije. Uz to, na ovom prostoru je rat bio izrazito žestok (rušenje Vukovara), ali je u završnici uslijedio proces mirne reintegracije tog prostora u državno-pravni i institucionalno-politički ustroj hrvatske države, što je barem u toj fazi rata označilo poštedu preostalih sačuvanih infrastrukturnih i gospodarskih objekata na samom kraju ratnih sukoba. Pokazuju to i udjeli prihoda samo od *socijalne naknade* u općinama i gradovima te županije, u prosjeku tek 3,45% ili neznatno više od hrvatskog prosjeka, ali i oko tri puta manje od općina Brodsko-posavske županije. Unutar županije prihod od rada je najmanje zastupljen u gradu Vukovaru, gdje je i najviše onih koji primaju socijalnu naknadu, što korespondira upravo s vrlo teškim stradanjima tog grada koja su izazvale srpske osvajačke postrojbe u ratu 1991.-1995. godine. U ovoj županiji je i najviše onih *bez ikakvog prihoda* u usporedbi kako s Hrvatskom u cjelini, tako i s ostalim općinama i gradovima u analizom obuhvaćenim hrvatskim županijama. Tome pridonosi izrazita fragmentacija socijalnog tkiva u lokalnim zajednicama po liniji Hrvati - Srbi. Segregacija Hrvata i Srba je u ovoj županiji znatno naglašenija i predstavlja veći problem u regeneraciji mreže primarnih socijalnih odnosa nego u drugim hrvatskim "ratnim" županijama. Razlozi su u drugačijim ratnim događanjima i načinu pripojenja ovog prostora Hrvatskoj. Dok je na ostalim bivšim ratnim lokacijama tvorevina pobunjenih Srba, tzv. SAO Krajina,

oružanim putem priključena hrvatskoj državi, mirna reintegracija dijelova Vukovarsko-srijemske županije omogućila je ostatak većine srpskog stanovništva u svojim domovima. Kako su ratne aktivnosti većeg dijela Srba iz tih lokaliteta korespondirale s irendentističkim projektom i nepriznavanjem hrvatskog suvereniteta, njihovo poslijeratno suočavanje s povratnicima Hrvatima svakako je vrlo traumatično i potencijalno konfliktno. Uz to, mirno uključivanje ovog teritorija u Hrvatsku praćeno je i sporazumom¹³ koji, između ostalog, u svojoj završnoj fazi predviđa i pravo učenika srpske nacionalnosti na školovanje po posebnom programu, što svakako, bez obzira na namjere, u ovoj fazi čini značajan segment segregacije Hrvata i Srba. Velik broj povratnika Hrvata, useljeni Srbi i domicilno srpsko stanovništvo čine najbrojnije kategorije županijske populacije, a elementi segregacije otežavaju funkcioniranje civilnog društva i državnih institucija na različitim razinama (općina, grad, županija), što sve pridonosi velikom udjelu osoba koje su ovisne o tuđoj pomoći u osiguranju egzistencijalnih potreba. Cjelokupna socioekonomska zbilja u ovoj županiji zahtijeva znatnu državnu pomoć u cilju obnove ratom stradalog teritorija.

Koje vrste prihoda imaju najveći udio u sredstvima za egzistenciju i zadovoljavanje potreba aktera lokalnih zajednica u Sisačko-moslavačkoj županiji na bivšim ratnim prostorima?

¹² Godine 1992. u ovoj županiji je bilo 59.285 raseljenih osoba (prognanika).

¹³ *Erdutski sporazum* je potpisan u Erdutu 12.11.1995. godine. Osim na tom sporazumu školski sustav u hrvatskom Podunavlju temelji se i na Zakonu o odgoju i obrazovanju nacionalnih manjina u Hrvatskoj. U Vukovarsko-srijemskoj županiji (podaci za 2002.) ima 3.300 učenika srpske nacionalnosti, a iste godine je bilo 6 osnovnih škola u kojima se nastava održavala samo na srpskom jeziku, ali po hrvatskom nastavnom planu i programu, dok je u 5 osnovnih škola nastava kombinirana na hrvatskom i na srpskom.

Tablica 3.

Oblici prihoda u općinama/gradovima u Sisačko-moslavačkoj županiji na prostorima posebne državne skrbi¹⁴

Općine/ gradovi	Broj sta- novnika	Prihodi od rada	Prihodi od rada u kombinaciji s drugim izvorima	Samo mirovina	Mirovina i ostali prihodi	Samo socijalna naknada	Samo prihodi od imo- vine	Ostali prihodi	Bez prihoda	Nepo- znato
Glina	9.868 100,00%	2.459 24,92%	485 4,92%	2.646 26,81%	82 0,83%	508 5,15%	90 0,91%	465 4,71%	2.781 28,18%	352 3,57%
Hrv. Ko- stajnica	2.746 100,00%	738 26,88%	46 1,68%	613 22,32%	13 0,47%	113 4,12%	1 0,04%	255 9,29%	765 27,86%	202 7,36%
Novska	14.313 100,00%	4.211 29,42%	271 1,89%	2.797 19,54%	62 0,43%	380 2,65%	22 0,15%	405 2,83%	5.822 40,68%	343 2,40%
Petrinja	23.413 100,00%	6.311 26,96%	382 1,63%	5.083 21,71%	126 0,54%	1.103 4,71%	26 0,11%	912 3,89%	8.922 38,11%	546 2,33%
Sisak	52.236 100,00%	16.986 32,52%	583 1,11%	12.888 24,67%	345 0,66%	1.175 2,25%	31 0,06%	723 1,38%	18.516 35,45%	989 1,89%
Donji Ku- kuruzari	2.047 100,00%	323 15,78%	38 1,86%	321 15,68%	18 0,88%	88 4,30%	2 0,10%	302 14,76%	852 41,62%	103 5,03%
Dvor	5.742 100,00%	1.408 24,52%	226 3,93%	1.623 28,27%	29 0,50%	217 3,78%	4 0,07%	285 4,96%	1.729 30,11%	221 3,85%
Gvozd	3.779 100,00%	607 16,06%	143 3,78%	1.020 26,99%	98 2,60%	331 8,76%	24 0,64%	204 5,40%	1.041 27,55%	311 8,23%
Hrvatska Dubica	2.341 100,00%	524 22,38%	64 2,74%	495 21,14%	5 0,22%	147 6,28%	- -	31 1,32%	947 40,45%	128 5,47%
Jaseno- vac	2.391 100,00%	547 22,88%	55 2,30%	622 26,01%	25 1,05%	16 0,67%	43 1,80%	76 3,17%	902 37,72%	121 5,06%
Majur	1.490 100,00%	377 25,30%	72 4,83%	352 23,62%	4 0,27%	64 4,30%	- -	63 4,22%	527 35,37%	31 2,08%
Sunja	7.376 100,00%	1.378 18,68%	178 2,41%	1.756 23,81%	51 0,70%	571 7,74%	32 0,43%	468 6,35%	2.574 34,90%	368 4,99%
Topusko	3.219 100,00%	964 29,95%	139 4,32%	759 23,58%	43 1,34%	111 3,45%	4 0,12%	95 2,95%	1.024 31,81%	80 2,49%
Svega	130.961 100,00%	36.733 28,04%	2.452 1,82%	30.995 24,14%	900 0,71%	4.824 3,63%	279 0,22%	4.284 3,41%	46.402 35,30%	3.795 2,91%

Izvor: Popis stanovništva 2001., Zagreb, Državni zavod za statistiku, 2002.

Slično situaciji u Vukovarsko-srijemskoj županiji, *prihode od rada* kao glavne izvore egzistencije u Sisačko-moslavačkoj županiji navodi 28,04% ispitanika, što je nešto manje u odnosu na Hrvatsku u cjelini.

Razlozi još uvijek značajnog udjela prihoda od rada u općinama i gradovima Sisačko-moslavačke županije (prostori posebne državne skrbi) proizlaze iz relativne industrijske razvijenosti ovog prostora (gradovi:

¹⁴ **Županija:** prihodi od rada 29,63%, prihodi od rada u kombinaciji s drugim izvorima 2,32%, samo mirovina 22,14%, mirovina i ostali prihodi 0,65%, samo socijalna naknada 3,17%, samo prihodi od imovine 0,17%, ostali prihodi 2,85%, bez prihoda 36,10%, nepoznato 2,98%.

Hrvatska: prihodi od rada 33,67%, prihodi od rada u kombinaciji s drugim izvorima 2,71%, samo mirovina 20,75%, mirovina i ostali prihodi 0,78%, samo socijalna naknada 2,26%, samo prihodi od imovine 1,81%, ostali prihodi 1,81% bez prihoda 35,75%, nepoznato 1,99%.

Sisak, Petrinja, industrijski pogoni: željezara, industrija mesnih prerađevina “Gavrilo- vić”). I ovdje su najteže posljedice rata¹⁵ uočene u seoskim općinama u kojima su ratni sukobi imali jači intenzitet i duže trajanje, pa je utoliko u njima manji udio prihoda od rada u ukupnim egzistencijalnim resursima (Gvozd, Sunja, Donji Kukuruzari). Uz to, prostori navedenih općina¹⁶ su i prije rata bili izrazito nerazvijeni s većim udjelom poljoprivrede i stočarstva u strukturi gospodarskih aktivnosti, što je dodatno utjecalo na ovakve pokazatelje. Povratak ratnih migranata, najprije Hrvata, a onda i Srba, sa specifičnim i teškim problemima koji prate vraćanje ljudi u svoje domove (imovinski problemi, porušeni objekti, selektivna obnova, stariji ljudi povratnici, smanjenje humanitarne pomoći i sl.) otežavaju, pa i onemogućavaju “normalnu” gospodarsku aktivnost i upućuju na različite oblike pomoći. Stanovništvo na prostorima posebne državne skrbi (posebno na bivšim ratnim prostorima¹⁷) uslijed pojačane ovisnosti o drugima (susjedi, prijatelji, institucije) razvijaju različite klijentelističke odnose koji funkcioniraju kao djelomična supstitucija građanskih odnosa. Pluralistička scena u Hrvatskoj nakon 1990. omogućila je organiziranje i prezentiranje različitih interesa i njihovu artikulaciju kroz različite tipove institucija. Navedene procese karakterizirala su pritom dva važna obilježja: ratne (ne)prilike su aktualizirale specifične oblike organiziranja (važan segment u tome zauzimaju humanitarne organizacije i organizacije za zaštitu ljudskih prava), te autoritarni oblik vladavine koji je dijelom onemogućio demokratsku artikulaciju, javnu manifestaciju i organiziranje svih legitimnih interesa unutar civilnog društva. Za nerazvijena, a time i tranzicijska istočnoeu-

ropska društva (primjenjivo i na Hrvatsku), karakterističan je klijentelizam koji onemogućava demokratske procese, a osnovne su mu značajke da ne dopušta neovisnu organizaciju i izražavanje interesa, pa klijenti samo preko patrona mogu ostvariti svoje interese (Zakošek, 1995.). U Hrvatskoj su upravo ratni migranti u različitim fazama (raseljene osobe, izbjeglice, povratnici, useljenici) za političku elitu najvažnija (i o tuđoj pomoći najovisnija) klijentelistička skupina. Izlazak iz stanja ovisnosti, otklon od različitih oblika pomoći i povratak radu i stvaralaštvu bit će ujedno za skupine ratnih migranata tranzicija iz statusa klijenata u status građana. Simbolički, završetak rata vjerojatno će koincidirati sa završnim aspektima tog procesa. Prihodi od rada u *kombinaciji s drugim приходima* nisu jače zastupljeni (manji udio od hrvatskog prosjeka), što upućuje na nediverzificirano tržište rada u kojem ne postoje brojni poslovi i veća mogućnost dodatnog rada. Uz to, dio tog prostora je i miniran, što dodatno onemogućava zaposlenima u industriji, obrtu, uslužnim i drugim djelatnostima proširenje vlastitih prihoda obrađivanjem zemlje. Samo *mirovina* kao izvor sredstava za život zastupljenija je među izvorima sredstava egzistencije nego u Hrvatskoj u cjelini. Povratak starijih osoba, naročito u populaciji povratnika Srba, utječe na povećani udio mirovine u izvorima prihoda na ovom prostoru. Od *socijalne naknade* kao jedinog izvora egzistencije živi 3,63% stanovnika, što je tek za oko 1,5% više od hrvatskog prosjeka. Situacija i na ovim izrazito turbulentnim prostorima je već znatno složenija i ljudi se različito snalaze u cilju boljeg življenja, što uključuje i višestruke izvore prihoda, od kojih socijalna naknada nije značajnije zastupljena.

¹⁵ Jedna takva su i raseljene osobe, kojih je 1992. godine u ovoj županiji bilo 31.203.

¹⁶ Ovakav političko-institucionalni ustroj hrvatske države datira od 1992. godine.

¹⁷ Svi prostori posebne državne skrbi nisu i bivši ratni i donedavno okupirani prostori. Dio općina/gradova su u tu kategoriju svrstani zbog vlastite nerazvijenosti i perifernog statusa.

Na koji način egzistencijalne probleme rješavaju stanovnici općina/gradova šiben-

ske-kninske županije na prostorima posebne državne skrbi?

Tablica 4.

Oblici prihoda u općinama/gradovima u Šibensko-kninskoj županiji na prostorima posebne državne skrbi¹⁸

Općine/ gradovi	Broj sta- novnika	Prihodi od rada	Prihodi od rada u kom- binaciji s drugim izvo- rima	Samo mirovina	Mirovina i ostali prihodi	Samo socijalna naknada	Samo prihodi od imovine	Ostali prihodi	Bez pri- hoda	Nepo- znato
Drniš	8.595 100,00%	2.007 23,35%	127 1,48%	2.448 28,48%	34 0,40%	448 5,21%	9 0,10%	123 1,44%	3.149 36,64%	250 2,91%
Knin	15.190 100,00%	3.103 20,43%	111 0,73%	2.602 17,13%	43 0,28%	1.463 9,63%	10 0,07%	203 1,34%	7.219 47,52%	436 2,87%
Skradin	3.986 100,00%	851 21,35%	36 0,90%	1.024 25,69%	31 0,78%	170 4,26%	4 0,10%	291 7,30%	1.389 34,85%	190 4,77%
Vodice	9.407 100,00%	2.465 26,20%	180 1,91%	1.842 19,58%	125 1,33%	582 6,19%	79 0,84%	134 1,43%	3.877 41,21%	123 1,31%
Biskupija	1.669 100,00%	88 5,27%	65 3,89%	564 33,79%	9 0,54%	369 22,11%	2 0,12%	85 5,09%	425 25,46%	62 3,71%
Civljane	137 100,00%	7 5,11%	-	40 29,20%	2 1,46%	14 10,22%	3 2,19%	7 5,11%	19 13,87%	45 32,85%
Ervenik	988 100,00%	46 4,66%	8 0,81%	357 36,13%	8 0,81%	125 12,65%	1 0,10%	61 6,18%	352 35,63%	30 3,04%
Kijevo	533 100,00%	107 20,08%	-	203 38,09%	1 0,19%	37 6,94%	-	7 1,32%	168 31,52%	10 1,88%
Kistanje	3.083 100,00%	194 6,39%	52 1,71%	668 21,99%	6 0,20%	339 11,16%	6 0,20%	86 2,83%	1.451 47,76%	236 7,77%
Promina	1.317 100,00%	234 17,77%	55 4,17%	454 34,47%	14 1,06%	72 5,47%	4 0,30%	27 2,05%	436 33,11%	21 1,59%
Ruži	1.775 100,00%	412 23,21%	279 15,72%	328 18,48%	13 0,73%	111 6,25%	3 0,17%	45 2,54%	511 28,79%	73 4,11%
Svega	46.617 100,00%	9.514 20,41%	913 1,91%	10.530 21,42%	286 0,65%	3.630 7,12%	121 0,29%	1.069 2,01%	18.996 40,25%	1.476 5,94%

Izvor: Popis stanovništva 2001., Zagreb, Državni zavod za statistiku, 2002.

Šibensko-kninska županija svakako je među onim prostorima u Hrvatskoj koja je u značajnom obimu i intenzitetu zahvaćena ratnim sukobima¹⁹. Upravo je u Kninu bilo i sjedište tzv. SAO Krajine, političke

i kvazidržavne tvorevine pobunjenih Srba u Hrvatskoj. Izrazito tešku devastaciju većeg dijela ove županije, najprije su izvršili pobunjeni Srbi do 1995. godine. Nakon vojno-redarstvene operacije "Oluja" hr-

¹⁸ Županija: prihodi od rada 26,3 %, prihodi od rada u kombinaciji s drugim izvorima 2,15%, samo mirovina 22,78%, mirovina i ostali prihodi 0,83%, samo socijalna naknada 5,13%, samo prihodi od imovine 0,24%, ostali prihodi 1,93%, bez prihoda 38,09%, nepoznato 2,55%.

Hrvatska: prihodi od rada 33,67%, prihodi od rada u kombinaciji s drugim izvorima 2,71%, samo mirovina 20,75%, mirovina i ostali prihodi 0,78%, samo socijalna naknada 2,26%, samo prihodi od imovine 1,81%, ostali prihodi 1,81% bez prihoda 35,75%, nepoznato 1,99%.

vatskih oružanih snaga došlo je također do razaranja i paljenja kuća, što je pridonijelo ukupnoj devastaciji tog prostora. U tim vojnim akcijama i nakon njih uglavnom je “nestala” stoka, alati, traktori, kombajni i drugi poljoprivredni strojevi i priključci, što će značajno (limitirajuće) utjecati sve do recentnog vremena na bavljenje gospodarskim aktivnostima stanovnika lokalnih zajednica na bivšim ratnim prostorima županije. Stanovništvo lokalnih zajednica bilo je izloženo iznuđenim/prisilnim odlascima (Hrvati i Srbi starosjedioci), nedovoljno definiranim i osmišljenim useljenjem (izbjeglice-useljenici iz Bosne i Hercegovine), a sudjelovalo je i u pobuni protiv hrvatske države (Srbi starosjedioci), da bi samim povratkom/useljavanjem stiglo u nedovoljno organiziran i funkcionalno onespособljen prostor. Socijalnu neorganiziranost (nejednaka dostupnost institucija svim stanovnicima, nedovoljna operativnost, nepostojanje razvijene mreže primarnih socijalnih odnosa koje bi obuhvatile cjelokupno stanovništvo lokalnih zajednica bez obzira na njihova sociodemografska obilježja i sl.) prati i nedostatak gospodarskih resursa u ruralnim lokalnim zajednicama. Problem je, dakako, prisutan i u nekim gradovima, ali je više institucionalno posredovan i ne ovisi toliko o individualnom angažmanu. Problem (ne)funkcioniranja poduzeća nije riješiv u okviru angažmana pojedinca, dok s aktiviranjem seljačkog gospodarstva pojedinac i njegova obitelj može riješiti egzistencijalni minimum vlastitih potreba (razina elementarnog preživljavanja). Tome treba pridodati i minirani teritorij, čime je znatno smanjen “radni” prostor, posebno u sferi poljoprivrede, stočarstva, voćarstva, vinogradarstva i ostalih segmenata primarnih gospodarskih aktivnosti. *Prihode od rada* kao izvor egzistencije navodi petina ispitanika,

što je znatno ispod hrvatskog prosjeka, pa i ostalih u ovom radu obrađenih županija. Sličnu situaciju nalazimo u četiri ruralne općine Brodsko-posavske županije, što dovoljno govori o težini devastacije prostora i gospodarske infrastrukture u šibensko-kninskoj županiji. Visok je udio *socijalne naknade* kao isključivog izvora sredstava egzistencije, što navodi 7,12% stanovništva. U odnosu na Hrvatsku u cjelini to je oko tri puta više, a od uspoređivanih županija u ovom radu samo općine u Brodsko-posavskoj županiji imaju veći udio socijalne naknade među izvorima egzistencije. *Bez ikakvog prihoda* je čak 40,11% stanovnika u općinama/gradovima koje ulaze u sustav lokalnih jedinica na koje se primjenjuje Zakon o posebnoj državnoj skrbi, što ove općine šibensko-kninske županije svrstava u periferne hrvatske destinacije.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Kako živi narod na prostorima posebne državne skrbi i koji su sve raspoloživi izvori prihoda stanovnika lokalnih zajednica? Kako prisutni oblici egzistencijalnih sredstava utječu na oživljavanje i aktiviranje mreža primarnih socijalnih odnosa na lokalnoj razini? Egzistencija većine stanovništva na bivšim ratnim prostorima je svedena na puko preživljavanje. Ratni “učinci” na različitim segmentima tih, ionako uglavnom periferijskih prostora, su razarajući po gospodarsku strukturu, infrastrukturne kapacitete, kulturne i sakralne objekte i, što je najteže, ljudske resurse u lokalnim zajednicama. U procesu obnove lokalnih zajednica na prostorima posebne državne skrbi značajnu ulogu imaju dvije skupine čimbenika: materijalni i sociopsihološki. I dok je materijalna obnova počela s prvim povracima i barem na elementarnoj razini (obnova kuća i sta-

¹⁹ U prvo vrijeme Knin i okolica su bili u Zadarsko-kninskoj županiji, da bi kasnije bili dio Šibensko-kninske, pa u ovom radu navodimo broj raseljenih osoba 1992. godine za obje županije. Tako ih je u Zadarsko-kninskoj bilo ukupno 18.709, a u Šibenskoj 11.402.

nova, temeljne infrastrukture, škola i sl.) omogućila obitavanje povratnika/useljenika na razorenim prostorima, sociopsihološki aspekt regeneracije lokalnih zajednica se čini mnogo težim i zahtjevnijim. U obnovi materijalnih činitelja najvećim dijelom sudjeluje hrvatska država, uz malu pomoć iz inozemstva. Strane donacije su značajnije po simboličkom udjelu i u funkciji su regeneracije mreže primarnih socijalnih odnosa i institucionalizacije međunacionalnih odnosa u lokalnim jedinicama. Taj proces je isto tako funkcionalan u izgradnji pravne države i stvaranju političkog ambijenta u kojem će građani biti ravnopravni bez obzira na njihova sociodemografska obilježja, posebno nacionalnu/etničku pripadnost. Posebnu teškoću u materijalnoj sferi predstavlja imovinsko-pravni problem na relaciji useljeno stanovništvo - povratnici Srbi. Dio ratnih migranata iz Bosne i Hercegovine i Vojvodine nalazi se u kućama Srba koji se žele vratiti, što je problem za jedne i druge, ali i za političke strukture, od onih na lokalnoj i regionalnoj (županijskoj) razini do državnih vlasti i njihovih ekspozitura. Od ukupnog broja zauzetih stambenih objekata još trećinu treba vratiti vlasnicima.

U obnovi lokalnih zajednica najveću specifičnu težinu imaju međunacionalni odnosi Hrvata i Srba, koji su činili najvažniji segment mreže primarnih socijalnih odnosa u lokalnim zajednicama na bivšim ratnim prostorima. Suživot je u prijeratnom razdoblju funkcionirao kao visokointernalizirani obrazac socijalne interakcije i komunikacije u lokalnim zajednicama, ali i u državnim tvorevinama u cjelini, u kojima su živjeli Hrvati i Srbi. Mreža primarnih socijalnih odnosa koju konstituiraju Hrvati i Srbi na ovim prostorima je uglavnom razorena, a njezina obnova nakon ratnih sukoba događa se na razini koja nije naročito visoka, ali je ipak iznad očekivanja javnosti. Razloge treba tražiti prije svega u karakteru sukoba u Hrvatskoj, koji nisu posljedica vjekovne mržnje, netrpeljivosti i dugotraj-

nih lokalnih konflikata (kojih u razdoblju druge Jugoslavije na prostoru Hrvatske i nije bilo), već sukoba različitih političkih projekata koje su zastupali politički reprezentanti Hrvata i Srba u Hrvatskoj. Rat je omogućio izrazitu stigmatizaciju pojedinih skupina (u Hrvatskoj posebno Srba), pa je u recentnom vremenu neophodno u javnosti afirmirati retoriku koja će svoje utemeljenje imati u poštivanju ljudskih prava, individualnih i grupnih razlika, toleranciji i uvažavanju nacionalnih posebnosti.

Materijalni aspekt življenja umnogome ovisi o prihodima populacije i mogućnostima stvaranja novih vrijednosti. Na prostorima posebne državne skrbi prihodi stanovništva su skromni i nedostatni za koliko-toliko normalan život povratnika, useljenika i malobrojnog stanovništva koje (izuzetak je donekle Vukovarsko-srijemska županija u kojoj značajan broj Srba na ratnim prostorima nije napuštao županiju) nije odlazio iz vlastitih domova. U odnosu na Hrvatsku u cjelini *prihodi od rada* su manje zastupljeni u ukupnim prihodima u većini općina/gradova na prostorima posebne državne skrbi. Prijeratni periferijski sindrom, ratne devastacije i neatraktivne destinacije za ulaganje kapitala u poslijeratnom razdoblju limitirajući su čimbenici u jačem aktiviranju lokalnog stanovništva na stvaranju vlastitih prihoda. Najteža je situacija u ruralnim općinama, čiji je gospodarski potencijal vrlo malen, a time i mogućnosti ratnih migranata da vlastitim radom osiguraju egzistenciju sebi i svojoj obitelji. Značajan egzistencijalni izvor je svakako *mirovina*, koja čini oko petine ukupnih sredstava egzistencije povratnika i useljenika, što je slično hrvatskom prosjeku. Mirovina je naknada za minuli rad, regulirana i isplaćivana od strane države, što uravnotežuje njezin udio u većini hrvatskih teritorijalnih jedinica. Značajna razlika, naročito u Brodsko-posavskoj i Šibensko-kninskoj županiji, očituje se kod udjela *socijalne naknade* kao isključivog

izvora prihoda građana na tim lokacijama. Udio socijalne pomoći, što je izrazit primjer ovisnosti o drugome, veći je u promatrane dvije županije (bivši ratni prostori) oko četiri puta u odnosu na Hrvatsku u cjelini. Na bivšim ratnim prostorima je utoliko i nešto više onih osoba koje su *bez prihoda*, što njihovu egzistenciju čini potpuno ovisnom o drugima, o ostalim članovima obitelji, humanitarnim organizacijama, državnim institucijama i drugim akterima hrvatskog društva/države. Socioekonomsku situaciju, koja uključuje i životni standard ljudi na promatranim prostorima, karakterizira visoka nezaposlenost, razorenost gospodarskih resursa, radno nedovoljno funkcionalna dobná i obrazovna struktura (starije i slabo obrazovano stanovništvo), što značajno limitira obnovu lokalnih zajednica i regeneraciju mreže primarnih socijalnih odnosa u njima. Na statusnoj razini takva situacija generira još uvijek podosta klijentelističkih odnosa i onemogućuje stvaranje građanskih obrazaca socijalne interakcije, koji su razmjerni radnoj aktivnosti aktera, a time i samostalnom osiguranju njihove egzistencije.

PRILOZI

Zakon o područjima posebne državne skrbi

Članak 3.

Područja posebne državne skrbi određuju se u tri skupine, i to prva i druga skupina prema okolnostima nastalim na temelju stanja okupiranosti i posljedica agresije na Republiku Hrvatsku, a treća skupina prema četiri kriterija: kriteriju ekonomske razvijenosti, kriteriju strukturnih poteškoća, demografskom kriteriju i posebnom kriteriju.

Članak 4.

(1) Prvoj skupini pripadaju tijekom Domovinskog rata okupirana područja gradova i općina koja se nalaze neposredno uz državnu granicu, a gradsko/općinsko središte nije od

državne granice udaljeno više od 15 kilometara zračne linije i nema više od 5000 stanovnika prema popisu pučanstva iz 1991. godine, kao i sva preostala tada okupirana područja gradova, općina i naselja hrvatskog Podunavlja.

(2) Prvoj skupini pripadaju u cijelosti područja gradova i općina:

Antunovac, Beli Manastir, Bilje, Bogdanovci, Borovo, Cetingrad, Civljane, Čeminac, Darda, Donji Kukuruzari, Donji Lapac, Draž, Dubrovačko primorje, Dragalić, Dvor, Erdut, Ernestinovo, Gvozd, Hrvatska Dubica, Hrvatska Kostajnica, Ilok, Jagodnjak, Jasenovac, Kijevo, Kneževi Vinogradi, Lovas, Majur, Markušica, Negoslavci, Nijemci, Nuštar, Petlovac, Plitvička Jezera, Popovac, Rakovica, Slunj, Stara Gradiška, Stari Jankovci, Šodolovci, Tompojevci, Topusko, Tordinci, Tovarnik, Trpinja, Vojnici, Vrlika, Vukovar, Župa dubrovačka.

(3) Prvoj skupini pripadaju i naselja u gradovima:

Osijek – naselje: Klisa, Nemetin, Sarvaš, Tenja.

Vinkovci – naselje: Mirkovci.

Članak 5.

(1) U drugoj skupini su područja gradova, općina i naselja koja su bila okupirana za vrijeme Domovinskog rata, a nisu određena u prvoj skupini iz članka 4. ovoga Zakona.

(2) Drugoj skupini pripadaju u cijelosti područja gradova i općina:

Barilović, Benkovac, Biskupija, Brestovac, Čačinci, Drniš, Đulovac, Ervenik, Glina, Gornji Bogićevci, Gospić, Gračac, Grubišno Polje, Hrvace, Jasenice, Josipdol, Kistanje, Knin, Konavle, Krnjak, Lasinja, Lipik, Lišane Ostrovičke, Lovinac, Mikleuš, Novigrad, Novska, Obrovac, Okučani, Otočac, Pakrac, Petrinja, Plaški, Polača, Poličnik, Posedarje, Promina, Ružić, Šaborsko, Sirač, Skradin, Stankovci, Ston, Sunja, Škabrnja, Tounj, Udbina, Velika, Velika Pisanica, Veliki Grđevac, Voćin, Vrhovine i Zemunik Donji.

(3) Drugoj skupini pripadaju i naselja u gradovima:

Daruvar – naselja: Markovac, Vrbovac.

Dubrovnik – naselja: Bosanka, Brsečine, Dubravica, Donje Obuljeno, Čajkovića, Čajkovići, Gornje Obuljeno, Gromača, Kliševo, Knežica, Komolac, Ljubač, Mokošica, Mravinjac, Mrčevo, Nova Mokošica, Orašac, Osojnik, Petrovo Selo, Prijevoj, Pobrežje, Rožat, Šumet, Trsteno, Zaton.

Karlovac – naselja: Banska Selnica, Banski Moravci, Blatnica Pokupska, Brezova Glava, Brežani, Brođani, Cerovac Vukmanički, Donja Trebina, Donji Sjeničak, Gornja Trebinja, Gornji Sjeničak, Ivanković Sela, Ivošević Selo, Kablar, Kamensko,

Karlovac – dijelovi Gornje Mekušje, Sajevec i Turanj, Klipino Brdo, Kljaić Brdo, Knez Gorica, Lipje, Manjerovići, Okić, Popović Brdo, Ribari, Skakavac, Slunjska Selnica, Slunjski Moravci, Tušilović, Udbinja, Utinja, Vukmanić.

Sisak – naselja: Blinjski Kut, Klobučak, Letovanci, Madžari, Staro Selo.

Slatina – naselja: Čista Mala, Čista Velika, Grabovci.

Zadar – naselja: Babindub, Crno.

(NN, br. 26/2003.).

LITERATURA

Astolfi, A. (1999.) *Reconstruction après la guerre. L' exemple de Pakrac (Croatie)*. Paris: L'Harmattan; Genève: Éditions IES.

Babić, D. (1998.) Socijalna interakcija domaćeg stanovništva i različitih skupina ratnih stradalnika u Brodsko-posavskoj županiji, u: I. Lajić (ur.) *Migracije u Hrvatskoj: regionalni pristup*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.

Babić, D. (1999.) Sukobi i suradnja povratnika i useljenika u poslijeratnom razdoblju: Brodsko-posavska županija, *Migracijske teme* 15(5): 483-500.

Katunarić, V. (1991.) Dimenzije etničke distance u Hrvatskoj, u: Š. Bahtijarević et al. *Položaj naroda i međunarodni odnosi u Hrvatskoj: sociološki i demografski aspekti*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, str. 129-139.

Lay, V. (1998.) Teorijske, društvene i političke prilike s periferijom, u: I. Rogić, M. Štambuk (ur.) *Duge sjene periferije: prinos revitalizaciji hrvatskog ruba*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Mountcastle, A., Tot, L.J. (2000.) Projekti nevladinih organizacija - Povratak i obnova povjerenja – Pakrac i Zajednička klupa, u: N. Dimitrijević, *Upravljanje multietničkim lokalnim zajednicama u zemljama bivše Jugoslavije*. Budapest: Open Society Institute.

Pusić, E. (1963.) *Lokalna zajednica*. Zagreb: Narodne novine.

Supek, R. (1981.) *Ispitivanje javnog mnijenja*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.

Supek, R. (1992.) *Društvene predrasude i nacionalizam*. Drugo prošireno izdanje. Zagreb: Globus.

Zakošek, N. (1995.) Organizirani interesi u Hrvatskoj, *Erasmus* 11:28-33.

Županov, J. (2002.) *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma: odabrane rasprave i eseji (1995.-2001.)*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naknada.

IZVORI

Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava, 31. ožujak 1991., Dokumentacija 881, godina 1992., Zagreb, travanj 1992.

Tematska sjednica Vlade RH za područja posebne državne skrbi, *Izješće Vlade RH*, Knin, 29. ožujka 2001. g.

Gospodarsko-socijalna situacija u općini Stara Gradiška, *Izješće Općine Stara Gradiška*, rujan, 2001. g.

Nove migracije u područjima posebne državne skrbi, obnova gospodarstva i zapošljavanje, *Referat na skupu: Regionalna međunarodna konferencija "Socijalna i ekonomska reintegracija povratnika"*, Zagreb, 17. 6. 2002. g., Zajednica povratnika Hrvatske Osijek.

Popis stanovništva 2001. (2002.), Državni zavod za statistiku, CD-rom.

Zakon o područjima posebne državne skrbi, Zagreb, Narodne novine, br. 26, 2003.

Summary

MATERIAL AND SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF THE (RE)CONSTRUCTION OF LOCAL COMMUNITIES AFTER WAR CONFLICTS (AREAS OF SPECIAL GOVERNMENT CARE)

Dragutin Babić

Institute for Migration and Ethnic Studies

Zagreb, Croatia

War conflicts in Croatia resulted in the devastation of local communities and grave suffering of people who lived in this socio-spatial environment. Demolition of the infrastructure, houses, flats, schools, churches, mined land, stolen and destroyed tools and machines, animals taken away and missing made these, mostly less developed rural areas, almost impossible for residence and existence of people. This paper analyses the way of life of the people in the areas of special government care after the war, as well as the sources of income that the population of these local communities has at its disposal. The existence of the majority of population in former war areas has been reduced to mere survival. In relation to Croatia as a whole, the income from work is less represented in total revenues in most municipalities/towns in the areas of special government care. The most serious situation is to be found in rural municipalities whose economic potential is very low and thereby the possibilities of war migrants to ensure their existence and the existence of their families through work. An important source of existence is pension that accounts for a fifth of the total means of existence of returnees and immigrants what is similar to the Croatian average. In former war areas the number of persons without income is slightly higher, thus making them completely dependent on others, either on other family members, humanitarian organisations, government institutions or other participants in the Croatian society/state.

Key words: social benefit, income, areas of special government care, local communities, counties.